

Цікаві деталі щодо історії пам'яток козацької доби стали суттєвим доповненням для низки краєзнавчих розвідок [10; 11].

Прикро, що «подорожні вражіння...» Д. Дорошенка, як і історико-краєзнавчі напрацювання його попередників, на сьогодні є малодоступними для широкого загалу, а тому потребують перевидання.

---

*Збережено авторську стилістику і орфографію

Список літератури

1. Дорошенко Д. По рідному краю. (Подорожні вражіння й замітки) - Видання друге, перероблене й доповнене. – Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.) – Нью Йорк, 1956. – С.125–129.
2. Там само. – С. 129–134.
3. Там само. – С. 134.
4. Там само. – С.136–139.
5. Там само. – С.141.
6. Там само. – С. 141.
7. Там само. – С.141–142.
8. Там само. – С. 141–142.
9. Там само. – С. 141–142.
10. Кукса Н. Іллінська церква у Суботові в студіях ХІХ—початку ХХ століття / Пам'ятки України. Історія та культура. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Заповідники України. Спецвипуск. Число 5–6. – 2011. – С. 38–48.
11. Лавріненко Н., Кукса Н., Сиволап М. Гетьманський Пустинно-Миколаївський Медведівський монастир. – Черкаси, 2012. — 88 с.
12. Тарас Шевченко. Альбом 1845 року. Факсимільне відтворення. – К., 2012 – С. 11.
13. Там само. – С. 8 зв.
14. Дорошенко Д. Вказана праця. – С.141.
15. Там само. – С. 142.

Світлана Савченко (Київ), аспірантка
Київського університету імені Бориса Грінченка

Олена Апанович в діяльності Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

У радянський час пам'яткоохоронна робота була одним із пріоритетних напрямків діяльності української інтелігенції, до якої належала і відома дослідниця українського козацтва Олена Михайлівна Апанович. Про це зазначають чимало дослідників її життя і наукової спадщини [1], говориться про це і у підручниках [2, 653–654]. Зокрема, розкриваючи біографію Олени Апанович, відомий історик Юрій Мицик згадує про її пам'яткоохоронну діяльність [3]. Часто згадується вона і серед визначних діячів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК) 1960 – 1970 років [4]. Ми зосередимось лише на її діяльності як голови секції історичних пам'яток міського осередку, хоча вона була помітною фігурою і в інших структурах Товариства, залучивши до наукового обігу матеріали з її особового архіву та архіву міської організації УТОПК, які раніше не оприлюднювались.

Слушною є думка історика І. Гирича про те, що саме завдяки діяльності київських пам'яткоохоронців ми можемо милуватися «недонищеним» комплексом споруд Братського Богоявленського монастиря та Києво-Могилянської академії. Саме київські захисники культурної спадщини – невеличкий гурток ентузіастів осередку УТОПК виступив з ідеєю регенерації знищених пам'яток, відтворення Золотих воріт та інших пам'яток [5, 431].

Олена Апанович брала діяльну участь у створенні міської організації УТОПК. Виконком Київської міської ради від 30 вересня 1966 р. на підставі рішень партійних і державних органів серпня - вересня 1965 р. затвердив склад оргкомітету міської організації. Очолив оргкомітет Вадим Архипович Дядиченко – доктор історичних наук, завідувач відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Була серед членів оргкомітету і Олена Апанович (у додатку до згаданого рішення виконкому міськради її помилково названо доктором історичних наук) [6; 7].

Установча конференція міської організації відбулась 17 листопада 1966 р. На ній Олена Апанович увійшла до мандатної комісії [8, 10–14]. Також її було обрано членом президії [9, 3]. Серед членів секції пам'яток історії при правлінні Київської міської організації УТОПК, яку очолила Олена Михайлівна Апанович, бачимо Зою Хижняк, Любов Гісцову, Людмилу Проценко, Ігоря Голобуцького, Валентину Шевченко. Загалом - 23 особи [10].

З перших місяців існування міська організація УТОПК розгорнула активну діяльність. Так 31 травня 1967 р. на засіданні секції історичних пам'яток слухали повідомлення О. Апанович про висновки комісії (голова - І. Гончар, члени: К. Стецюк, О. Апанович, М. Брайчевський, Г. Логвин) щодо становища Печерського історико-культурного заповідника. Вчені зробили висновок: пам'ятка знаходиться в занедбаному стані. Напрямок роботи – виключно атеїстичний, не відповідає назві пам'ятки як історико-архітектурного. Зроблено пропозиції: змінити керівництво, досягти високої кваліфікації екскурсіводів, врятувати Іонівську церкву на території Ботанічного саду [11, 1].

2 серпня 1967 р. комісія, в якій були О. Апанович, М. Брайчевський та інші, склали акт обстеження валу Печерської фортеці. Вони виявили, що частина його була знищена будівельниками навесні 1967 р. Тоді було запропоновано земляні роботи припинити. Однак це розпорядження не було виконано, більше того, будівельні роботи продовжувались. Пам'яткоохоронці вважали необхідним негайно припинити руйнування пам'ятки, домогтися виконання розпорядження про відновлення валу, притягти винних до суворої відповідальності [12, 3].

У вересні 1967 р. на засіданні секції детально розглядалось питання (Ю. Терещенко) про складання реєстру історичних пам'яток архітектури та культури існуючих, а також зруйнованих; підлеглих державному контролю, вилучених з державного реєстру. Також слухали Л. Проценко про наслідки роботи групи секції із захоронення визначних осіб в місті Києві. Група ставила завданням виявлення та облік захоронень визначних діячів від Нестора літописця до 1967 р. включно, скласти покажчик визначних поховань «Київський пантеон», запобігти дальшому руйнуванню захоронень, які залишилися. На день засідання групою складено біля 2000

карток тільки по лівій стороні Байкового кладовища. О.Апанович запропонувала скласти список визначних захоронень в зруйнованому стані і звернутись по допомогу в міськраду, до Спілки художників, композиторів, письменників. У той же час Олена Апанович ставила питання про виявлення і взяття на облік або здачу в державні архіви приватних архівів, нумізматичних та інших колекцій. Прийнято рішення підготувати листи до міськради (О. Апанович) про увіковічення пам'яті П. Сагайдачного і використання будинку Академії [11, 8 зв.-9 зв.].

У 1967 р. Олена Михайлівна вела нотатки засідань секції історичних пам'яток. Так, на засіданні 7 жовтня 1967 р. В. Шевченко доповідала про зміни генерального плану Києва і забудови міста з урахуванням історичних пам'яток. З. Хижняк виступила про підготовку путівника по історико-архітектурних пам'ятках Подолу та про перевірку стану Флорівського монастиря на Подолі. Л.Проценко інформувала про підготовку до друку «Київського некрополя» [13].

Одним з нагальних питань для київської організації був стан Золотих воріт. Так, 25 грудня 1967 р. на засіданні президії правління слухалась інформація Олени Апанович (керівника комісії дожовтневого періоду – як тоді називався підрозділ) та голови секції архітектури і мистецтва Григорія Логвина про стан пам'ятки. Вони повідомили, що Золоті ворота знаходяться в аварійному стані. Було запропоновано ретельно обстежити та вивчити пам'ятку, встановити біля воріт варту [14, 50].

Надзвичайно плідною була робота Олени Апанович у секції історичних пам'яток і наступного 1968 р. Адже секції було необхідно закінчити і здати до друку книгу «Київський некрополь» обсягом 40 друк. арк. (відповідальна - Л.А. Проценко), закінчити підготовчу роботу і приступити до обміру кожної пам'ятки і складання на нього наукового опису (З.І. Хижняк). Олена Апанович була відповідальною за систематичне проведення наукових доповідей про пам'ятки на засіданнях секції. Планувалось вивчити кріпосні вали Києва і скласти історичну карту, перевірити, чи є погодженість між генеральним планом забудови міста і збереженням цих валів. Олена Михайлівна 9 квітня 1968 р. брала участь у засіданні III пленума правління міської організації, де обговорювалось питання генерального плану забудови Києва (доповідав головний архітектор Києва Борис Приймак) [10].

20 травня 1968 р. на Президії правління Київської міської організації розглядалось питання про стан роботи та підготовки кадрів-реставраторів. Доповідав директор науково-дослідної реставраційної майстерні Е.А. Афанасьєв. В обговоренні виступили Іван Гончар та Олена Апанович, яка запропонувала поставити питання перед головою УТОПІК П.Т. Троньком про поїздку реставраторів за кордон в Чехословаччину для набуття досвіду [14, 74].

У програмі республіканського семінару-наради голів бюро секцій при правліннях обласних організацій УТОПІК у жовтні 1968 р. першою була доповідь голови правління П.Т.Тронька. Олена Михайлівна виступила з доповіддю «Матеріальні пам'ятки Запорозького козацтва». Далі - виступи провідних науковців і пам'яткоохоронців – Олени Компан, Івана Гончара («Пам'ятники культурного мистецтва на Україні, їх збереження та популяризація»), Михайла Брайчевського та інших [6].

Ще однією пам'яткою Подолу, яка була у центрі уваги Олени Апанович і її секції, був Флорівський монастир. Вона була головою комісії з перевірки стану монастиря. До комісії увійшли К.І. Стецюк (голова правління Київської міської організації), В.П. Шевченко, І.М. Гончар, С.П. Плачинда, З.І. Хижняк, Г.Н. Логвин, М.З. Петренко (заступник директора Києво-Печерського історико-культурного заповідника) та інші. Пам'яткоохоронці пропонували розпочати реставраційні роботи у трапезній церкві монастиря, провести роботи із закріплення та упорядкування Замкової гори (Киселівки), відтворення замку, який був тут у ранньоновий час. Порушити клопотання перед відповідними органами про негайне відселення підприємства (фабрики дитячого одягу), яке зайняло житлові корпуси (11 корпус) і безконтрольно здійснювало перебудови. 26 лютого 1969 р. М. Петренко була складена доповідна записка про живопис Вознесенської церкви Флорівського монастиря [15].

Протягом 1969 р. міська організація домоглася введення членів Товариства до складу будівельно-архітектурної ради міського управління в справах будівництва, вченої ради Держбуду. Так, спільно обговорювалось питання реставрації Видубицького монастиря та благоустрою території, благоустрою і забудови Володимирської гірки, площі Богдана Хмельницького. У місті взято на державний облік за додатковим списком 57 цінних споруд, які знаходилися на території Подолу [16, 16].

У той же час щомісяця виходив в ефір республіканський радіожурнал «Пам'ятники України», в якому найактивнішу участь брали члени міського осередку: І.О. Ігнаткін, О.М. Апанович, І.М. Гончар та інші [16, 20].

Участь Олени Апанович у діяльності київської організації УТОПІК можемо прослідкувати і за її щоденниковими нотатками. Так, у розділі «1970 рік. Позапланова робота» відзначено, що 15 січня вона виступала в радіожурналі «Пам'ятники України». 19 березня 1970 р. О. Апанович провела лекцію в Спілці письменників «Козаки та Київ» у присутності 250 осіб. 18 лютого 1970 р. секція обговорювала питання підготовки до наукової конференції з питань вивчення пам'яток історії та культури Подолу [17, 8–9]. Конференція відбулась 27–30 березня 1970 р. На ній Олена Михайлівна виступила з доповіддю «Запорізькі козаки та Київ», зазначивши у своєму щоденнику кількість присутніх слухачів – 200 чоловік [13, 40 зв.-41 зв.].

7 квітня 1970 р. секція підвела підсумки конференції, яка пройшла на високому науковому рівні, а на наступний рік планувалась конференція з вивчення пам'яток Печерська [17, 11].

18 грудня 1970 р. на засіданні Президії міської організації УТОПІК про реставрацію Золотих воріт доповідав Сергій Висоцький (це питання розглядалось вдруге). Він вважав, що реконструкцію робити потрібно шляхом консервації і виготовив відповідний макет. Г. Логвин, Ю. Асеев і секція загалом схвалили такий напрямок реконструкції. Іншої думки був Є.Холостенко. Тому вирішено було звернутись до Держбуду [17, 150–151].

У плані роботи секції на 1971 р. найбільш цікавим був другий розділ про пропаганду та популяризацію пам'яток, який передбачав проведення спільної з секцією історико-революційних пам'яток науково-теоретичної конференції з вивчення пам'яток Печерського району (відповідальні - О.Апанович і З.Хижняк). Олена

Апанович також відповідала за видання у 2-3 кварталі матеріалів конференції по пам'ятках Подолу, про яку згадувалось вище, за роботу в радіожурналі «Золоті ворота». Разом з Л.А. Проценко та редакцією газети «Вечірній Київ» мали організувати та провести вікторину «Чи знаєте ви історію Києва?». У науково-дослідницькій роботі планувалось обстеження пам'яток історії Подільського району. У 2–3 кварталі разом з секціями пам'яток архітектури та громадської інспекції прийняти участь в розробці проекту реставрації та відбудови Золотих воріт. Олена Михайлівна була відповідальною за розширення тематики лекцій про пам'ятки Києва та організацію екскурсії до м. Запоріжжя [10]. У той час вона розробляла пропозиції для експозиції Музею історії Подолу Києва XIV – XVII ст.

28 жовтня 1971 р. на засіданні президії правління Київської міської організації слухалось питання про стан паспортизації пам'яток Києва. О.М. Апанович висловила думку, що головне – це зробити картотеку, пов'язуючи роботу з іншими організаціями [18]. Двічі на місяць вона проводила заняття народного університету «Пам'ятники України» разом з С.Р. Килієвич [19,16-17]. Саме в цей час авторитет міської організації УТОПК зростає. Серед її найактивніших членів була і О.М.Апанович.

У звіті про роботу секції пам'яток історії за 1972 р. вказується, що в ній працювало 25 осіб. Протягом року секцією під керівництвом О. Апанович була зроблена значна робота в справі виявлення, наукового дослідження, пропаганди та популяризації пам'яток міста Києва. Проведено наукову конференцію (Ленінський та Шевченківський райони міста), на якій Олена Апанович виступила з доповіддю «Пам'ятні місця визвольної боротьби українського народу в XVI – XVII столітті у Києві» [20, 44]. 3 березня 1972 р. на засіданні секції історичних пам'яток розглядалися питання про використання картографічних матеріалів для вивчення пам'яток, про фотофіксацію пам'яток Подолу та інші [21].

Але продуктивна робота організації була перервана. У жовтні 1972 р. політбюро ЦК Компартії України визнало, що в роботі УТОПК «мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм в побуті і звичаях». Зазначалося, що до Товариства потрапляють люди «сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами» [22]. Серед них малась на увазі і Олена Апанович, яку у вересні було звільнено з Інституту історії АН УРСР.

У рецензії на книгу Віктора Акуленка «Відлуння пам'яті: назад у майбутнє» Анатолій Ситник слушно зауважує, що ця УТОПК була виплекана подвижницькою діяльністю Олени Апанович, Олени Компан, Михайла Брайчевського, Івана Гончара та інших. Та на часі 1972 р. було терміново необхідно забезпечити «підбір ідейно зрілих кваліфікованих кадрів» замість «осіб сумнівної громадської репутації, інколи з ідейно нечіткими поглядами». Згаданих вище та ще багатьох фундаторів організації було піддано анафемі [23, 101–102].

Але і надалі Олена Михайлівна залишалась керівником секції історичних пам'яток міської організації. У квітні 1973 р. вона ще входила до ради народного університету «Пам'ятники України» правління міської організації УТОПК [24, 14]. У тому ж році Олені Апанович було доручено написання путівника по місту

Києву [25, 45]. І лише в червні 1974 р. було затверджено нового керівника секції історичних пам'яток – Путро Олексія Івановича (тоді - кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР) [26]. Але вона все ж залишилась у міській організації УТОПІК, хоча поступово і відходить від активної роботи в ній. У плані роботи секції на 1975 рік за О.М. Апанович визначено формальну роботу – розробити положення про секції історичних пам'ятників Київської міської організації УТОПІК [27, 17]. На 1976 рік їй було доручено вивчення і реєстрацію пам'яток Подолу, складання картотеки пам'яток Києва [28, 20].

Таким чином, робота Олени Апанович у міській організації УТОПІК мала організаційний, науково-дослідний та популяризаторський характер та була спрямована на збереження і дослідження найвидатніших пам'яток Києва. Саме завдяки її діяльності та друзів-однодумців по Товариству вдалося врятувати значну кількість пам'яток історії та культури.

Список літератури

1. Трембіцький А. Олена Апанович – поет Козацької Січі (до 10- річчя від дня смерті) / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. пр. – Вип. 19. – К., 2010. – 564 с.; Бойко Л.О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2010. – № 2. – С. 56–59.
2. Литвин Володимир. Історія України: Підручник. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.
3. Мицик Ю. «Внучка» Дмитра Яворницького / Історичний календар. 2004. Упорядники Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. – К.: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2004. – С. 438 – 441.
4. Бойко Л.О. Внесок членів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури у справу збереження надбань минулого. Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2010. - № 2. - С. 56-59.
5. Гирич І. Феномен Михайла Брайчевського / Історичний календар. 2004. Упорядники Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. – К.: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2004. – С. 427 – 436.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (далі - ІР НБУВ), Ф. 374, оп.1, спр. 27. Тут і надалі у справах фонду посилення подаємо без зазначення аркушів, оскільки нумерація відсутня.
7. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 1, арк. 1–5.
8. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 2.
9. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 3.
10. ІР НБУВ, Ф. 374, оп.1, спр. 23.
11. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 10.
12. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 15.
13. ІР НБУВ, Ф. 374, оп.1, спр. Щоденникові нотатки. 1951-1996 рр. Справа немає номера.
14. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 8.
15. ІР НБУВ, Ф. 374, оп.1, спр. 40.
16. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 28.
17. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 30.
18. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 53.

19. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 51.
20. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 75.
21. ІР НБУВ, Ф. 374, оп.1, спр. 26.
22. Акуленко Віктор Іванович. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє. – К. : Бізнесполіграф, 2008. – 400 с.
23. Ситник А. Відлуння пам'яті: назад у майбутнє // Відлуння віків. - 2008. - № 2(10). - С. 101–102.
24. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 88.
25. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 89.
26. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 105.
27. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 123.
28. ДАК, Ф. Р-1563, оп. 1, спр. 151.

Людмила Бевз (Київ), заступник директора
з питань наукової роботи Музею гетьманства,
кандидат історичних наук

Родина Шовкоплясів до початків Музею гетьманства

Історія створення Музею гетьманства не була б повною без історії відносин з родиною українських науковців, істориків, археологів, музеєзнавців Шовкопляс Ганни Михайлівни та Івана Гавриловича.

І.Г.Шовкопляс та Г.М.Шовкопляс створили та підготували дуже багато наукових праць, статей, досліджень. Студенти історичних факультетів основи професійних знань здобувають, знайомлячись з працями Івана Гавриловича [8]. Вивчаючи історію українського музеєзнавства неможливо обійти стороною дослідження Ганни Михайлівни [1; 5]. Загальні біографічні дані цих видатних людей представлено в ряді енциклопедичних статей [2; 9; 10]. Дана стаття покликана відзначити внесок Івана Гавриловича та Ганни Михайлівни в створення та розбудову нового музею в молодій незалежній Україні.

Створюючи Музей гетьманства з нульового циклу, директор Галина Іванівна Ярова залучала і своїх друзів та знайомих. Одними із перших була родина Шовкоплясів. Ганна Михайлівна, поважний археолог Національного музею історії України та її чоловік, відома постать в наукових колах України, д-р іст. наук Іван Гаврилович. От як про це говорить Ярова Г.І.: «Коли в 1993 р. я перейшла працювати на Поділ на Спаську, 16-б, до старовинного будиночку, за легендою „Будинку Мазепи”, то Ганна Михайлівна Шовкопляс сказала Іванові Гавриловичу (а була вона людиною величезної енергії): „треба Галі допомогти!”»

Тому, коли Музей гетьманства розпочав свою діяльність, родина Шовкоплясів стала частими гостями (1994–1996рр.). Іван Гаврилович любив працювати у бібліотеці музею. Він казав: «що так дуже зручно, не треба нічого замовляти, протягнув руку і дістав із шафи, все, що потрібно». Ганна Михайлівна, як досвідчений музейник, консультувала та вчила наукових співробітників Музею гетьманства, як печатати двері фондів, експозиційних залів, вести ключове господарство. Брала участь в усіх перших фондівих комісіях музею. Тобто, прагнула передати свої знання колегам, підсилити новостворений музей. Іван Гаврилович та Ганна Михайлівна брали активну участь у обговоренні